

Lieke Asma

Blin

de

Hoe impliciete
vooroordelen
je (mis)leiden

vlekken

Inhoud

Inleiding 9

1. Het ijsbergmodel 17

De tweeledige mens 17 | Freuds onbewuste motieven 21 | Freud in een wetenschappelijk jasje 28 | Op jacht naar impliciete vooroordelen 30

2. De grenzen van het ijsbergmodel 39

Zijn impliciete vooroordelen wel persoonlijke eigenschappen? 40 | Wat zeggen de scores over gedrag? 45 | In welke zin zijn impliciete vooroordelen *vooroordelen*? 49 | In welke zin zijn impliciete vooroordelen *impliciet*? 53 | Impliciete discriminatie als beginpunt 59 | Impliciete versus expliciete discriminatie 64

3. Wat is impliciete discriminatie? 67

Bestaat impliciete discriminatie wel? 68 | Gewoontegedrag 71 | Automatisch reageren op sociale informatie 74 | Onbewust discrimineren 78 | Wat is discriminatie? 82 | Impliciete discriminatie als onbedoelde discriminatie 86 | De structuur van onbedoelde discriminatie 92 | Mogen we dan niets over sociale groepen geloven? 95 | Maar wat als we wél voldoende bewijs hebben? 101 | Discriminatie als uitgangspunt 108

4. Waarom we de mist ingaan 111

Discriminatie die je overkomt 112 | Onbedoeld én onbewust 114 | Mogelijke misstappen 117 | Discriminerend waarnemen 119 | Gewoon, de feiten 125 | De bron van je oordeel 132 | Het onbewuste in de relatie 139 | De afwezigheid van argwaan 141 | Geen absoluut onderscheid 146 | Wiens blinde vlekken? 150

5. Als vissen in het water 155

Psychologie én structuur 157 | Spiegels in de geest 161 | Ongewilde discriminatie 164 | Onbewuste discriminatie zonder bijbehorende psychologie 166 | Discriminerende werelden 174 | Spiegels in de wereld 178

6. De blik naar buiten 183

Bewustwording, maar waarvan? 186 | Patronen herkennen 188 | Ervaringen en perspectieven 195 | Epistemische onrechtvaardigheid 200 | De aard van discriminatie 203 | Misattributie elimineren 205 | Psychologische interventies, en toch weer de IAT 210 | Ontkoppelen oefenen 214 | Verantwoordelijkheid 218 | De rommelige realiteit omarmen 221

Dankwoord 223

Verder lezen 225

Inleiding

Lange tijd had ik de indruk dat ik opgroeide in een geëmancipeerde wereld. Een wereld waarin mensen eindelijk wél eerlijke kansen kregen en afkomst, gender of etniciteit je positie in de samenleving niet langer bepaalden. Terwijl een broer van mijn opa nog overleed omdat arme boerenfamilies niet de zorg kregen die nodig was, mijn moeder ondanks negens en tieners niet naar de havo mocht – dat was immers voor de middenklasse – en mijn vader als huisman een zeldzaamheid was, kon ik studeren wat ik wilde, praatte ik met vriendinnen over onze toekomst als ambitieuze werkende vrouwen, gedroeg alleen onze kat zich racistisch en werden vluchtelingen in het dorp met open armen ontvangen.

Toen ik jaren later geconfronteerd werd met het fenomeen impliciete vooroordelen, leidde dat nog niet direct tot een grondige omslag in mijn wereldbeeld. Ik was vooral nieuwsgierig naar de betekenis ervan voor ons mensbeeld. Impliciete vooroordelen roepen vragen op over de rol van het bewustzijn en het onbewuste, de relatie tussen zelfbeeld en gedrag, en de mate waarin we zelf beslissen maar tegelijkertijd onbewust beïnvloed kunnen worden. Blijkbaar kunnen we iemand oneerlijk behandelen zonder dat we dat willen en zelfs zonder dat we het in de gaten hebben. We maken onderscheid tussen mensen op basis van gender, etniciteit, lichaamsgewicht, seksuele oriënta-

tie, leeftijd of opleidingsniveau, om maar een paar voorbeelden te noemen, terwijl we denken dat we gelijkwaardigheid hoog in het vaandel hebben staan. Hoe is dat mogelijk? Hoe kan ons zelfbeeld zo verschillen van ons gedrag?

Ook filosofisch gezien zijn impliciete vooroordelen fascinerend. Want hoe kunnen we eigenlijk weten wat zich afspeelt in iemands onbewuste geest? Hoe kunnen we weten of we daar negatieve opvattingen en associaties over leden van bepaalde sociale groepen zullen aantreffen? We hebben zelf geen toegang tot ons onbewuste, maar hebben psychologen en anders neurowetenschappers wél de middelen om een licht te werpen op deze psychologische processen? En bovendien: ook al weet ik niet wat zich in mijn onbewuste afspeelt en doe ik veel dingen op de automatische piloot, dan nog weet ik wat ik kies en doe. Ik weet bijvoorbeeld dat ik mijn tanden poets, naar mijn werk fiets of spaghetti aan het maken ben. Dit zijn geen dingen die mij overkomen of waar een wetenschapper mij op moet wijzen. Ondanks dat onbewuste processen onvermijdelijk een grote rol spelen in wat ik doe, ervaar ik mijzelf niet als toeschouwer van mijn keuzes en gedrag. Ik weet wat ik doe en waarom ik dat doe. En dat maakt impliciete vooroordelen alleen maar raadselachtiger. Kunnen wij wel echt iets doen, bijvoorbeeld discrimineren, en tegelijkertijd niet in de gaten hebben dat we dat doen? Of moeten we concluderen dat impliciete vooroordelen niets meer zijn dan een excuus, een manier om de verantwoordelijkheid voor ons discriminerende gedrag te ontlopen?

Natuurlijk, filosofische vraagstukken daargelaten, wist ik ook wel dat psychologisch onderzoek naar impliciete vooroordelen op een zeer problematisch fenomeen wijst. Het laat zien dat mensen op basis van kenmerken die impliceren dat ze deel uitmaken van een bepaalde sociale groep minder snel uitgenodigd worden voor een sollicitatiegesprek, wel of geen invloed-

rijke baan krijgen, of anders behandeld worden door bijvoorbeeld een politieagent of arts, zonder dat dit wordt opgemerkt. Anderen krijgen te maken met microagressies, die door de persoon in kwestie zeker niet als 'micro' worden ervaren. Stel je voor dat anderen structureel meer afstand van je houden, minder oogcontact maken of nauwelijks naar je lachen; dat contact met leraren, overheidsmedewerkers of mensen op straat regelmatig onprettig verloopt. Dat gaat je niet in de koude kleren zitten. Impliciete vooroordelen leiden ertoe dat mensen oneerlijk en ongelijkwaardig behandeld worden, zelfs als we dat eigenlijk niet willen doen. Het is daarom van groot belang dat we impliciete vooroordelen beter begrijpen, en onderzoeken hoe we ze kunnen verminderen.

Maar er gebeurt iets gekks als je het onderzoek naar je eigen leven probeert te vertalen, als je gaat onderzoeken wat de wetenschappelijke bevindingen voor jouw realiteit betekenen. Als ik me afvraag of ik gediscrimineerd word of zelf discrimineer, is mijn antwoord vaak: 'Ik weet het niet.' Is het feit dat het overgrote deel van de professoren in de filosofie nog steeds wit is en man een teken dat vrouwen en personen van kleur structureel benadeeld worden? Toen ik schrok van de zwarte man die plotseling de hoek om kwam, had dat met zijn huidskleur te maken? Waar baseerde ik mijn oordeel op toen ik me afvroeg of mijn docent wel geschikt was om les te geven? Waarom vond ik het ene filosofische artikel overtuigender dan het andere? Had dat misschien ook met de sociale kenmerken van de schrijver te maken? Was het een voorbeeld van racisme toen de conducteur tegen de zwarte student zei dat hij niet goed kon zien of de foto op zijn ov-kaart van hem was? En had ik verontwaardigd moeten reageren toen een man in het publiek de vraag beantwoordde die aan mij gesteld werd?

Psychologisch onderzoek toont aan dat impliciete vooroor-

delen grote problemen veroorzaken, maar ik kwam steeds opnieuw tot de ontdekking dat ik de inzichten maar moeilijk naar mijn persoonlijke leven kon vertalen. In de loop der tijd werd me steeds duidelijker dat deze moeilijkheid inherent is aan het onderwerp.

Impliciete vooroordelen worden veelal gezien als een persoonlijk en psychologisch fenomeen. We zijn ervan overtuigd dat het belangrijk is om mensen eerlijk te behandelen, maar in onze onbewuste geest bevinden zich negatieve associaties of overtuigingen over leden van bepaalde sociale groepen. Deze onbewuste psychologische toestanden leiden buiten onze bewuste invloed om tot recalcitrante uitingen. Om vat op het probleem te krijgen moeten we de diepte in. We moeten meetinstrumenten ontwikkelen waarmee we de problematische processen in onze onbewuste geest toegankelijk kunnen maken. Als we deze instrumenten eenmaal hebben ontwikkeld, kunnen psychologen ontdekken wie in ons midden de impliciete racist, seksist of homofoob is.

Impliciete vooroordelen zijn in dit beeld een extra oorzaak van ongelijkheid en oneerlijke behandeling, maar zo eenvoudig is het niet. Deze onbewuste toestanden verschijnen namelijk ten tonele om bepaalde gedragingen, oordelen, keuzes of uitspraken te verklaren: uitingen die *in zichzelf* impliciet discriminerend zijn. We schrijven geen impliciet vooroordeel toe aan de CEO die alleen mannen een promotie geeft, omdat hij er heilig van overtuigd is dat alleen mannen de cruciale vermogens hebben om goed leiding te geven. En we spreken ook niet over impliciete vooroordelen als iemand doelgericht leden van bepaalde sociale groepen uitscheldt of agressief bejegt. We laten deze onbewuste psychologische toestanden opdraven om *impliciete discriminatie* te verklaren: discriminerende uitingen die zélf in bepaalde zin verborgen zijn. Deze verborgen discriminatie is

dus het primaire probleem waarmee we te kampen hebben. Het lijkt erop dat we niet altijd simpelweg kunnen waarnemen of een bepaalde keuze, gedrag, gevoel of gedachte discriminerend is of niet. Misschien is er sprake van discriminatie, maar misschien ook niet.

Dit zien we terug in de praktijk. Waar sommige mensen sneller van discriminatie spreken, hebben anderen de neiging om twijfelachtige gebeurtenissen te relativëren. Het is niet per definitie discriminerend om de witte mannelijke kandidaat als professor aan te stellen; misschien had hij simpelweg de beste papieren. Schrikken als iemand plotseling de hoek om komt, hoeft niets met etniciteit te maken te hebben, net als kritiek op een onduidelijke foto op een ov-kaart. Sommige mensen zijn echt niet geschikt als docent, en sommige boeken zijn gewoon niet overtuigend. Misschien schoot mijn antwoord op de gestelde vraag tijdens mijn presentatie tekort, of had ik de vraag niet goed begrepen. Hoe moeten we dit soort gevallen interpreteren? Welke interpretatie is de juiste?

Zodra je je blik verlegt van theoretische vraagstukken en psychologisch onderzoek naar de echte wereld, verschijnt een rommelig, moeilijk te doorgronden beeld. Je zakt weg in een moeras van twijfels en perspectieven, woede en relativering – ik in elk geval wel. Een situatie roept verontwaardiging of boosheid bij je op, maar je twijfelt of dat terecht is. Je wilt iemand aanspreken, maar weet niet zeker of dat wel passend is. Het is als een caleidoscoop: je kunt racisme, seksisme of validisme zien, maar ook iets anders. Als je de caleidoscoop een stukje verder draait, verschijnt een heel ander beeld – of kun je een heel ander beeld laten verschijnen.

Met andere woorden: discriminatie is soms niet alleen verborgen voor degene die zich op een discriminerende manier uit; ze kan voor de ontvanger of een buitenstaander net zo moeilijk

zichtbaar zijn. Je wordt niet gepest of expliciet buitengesloten; het is niet zo dat een arts expliciet weigert je te behandelen of dat je geen toegang krijgt tot passend onderwijs. Impliciete discriminatie is subtiel, onopvallend en moeilijk te herkennen.

Hiermee wil ik niet zeggen dat er reden is om te twijfelen aan het bestaan van impliciete discriminatie. Een grote hoeveelheid onderzoek laat zien dat het een wijdverbreid verschijnsel is, in werving en selectie, medisch onderzoek, de academische wereld en nog vele andere plaatsen en situaties. Het probleem is dat buiten de experimentele setting en in individuele gevallen een ander verhaal verteld kan worden, bijvoorbeeld een verhaal waarin *jij* het probleem bent. Je wilt toch wel de laatste zijn die uit teleurstelling over een niet-gekregen baan, stageplek, huurwoning of lening ‘de discriminatiekaart speelt’? Of die het gebrek aan aandacht voor je werk en expertise toeschrijft aan het feit dat je vrouw bent of oud, of een niet-westerse achternaam of overgewicht hebt? Dan maak je jezelf een slachtoffer en lijkt je niet te willen toegeven dat je misschien toch niet goed genoeg was of anderszins zelf een aandeel had in de situatie. Het *hoeft* geen discriminatie te zijn. Misschien lag het gewoon echt aan jou.

Deze mogelijkheid om een ander verhaal te vertellen werd me duidelijk toen ik van dichtbij met racisme te maken kreeg. Ik ging met mijn Surinaams-hindoestaanse vriend een biertje drinken bij een lokale brouwerij in München. Een groep dronken Duitse mannen kwam binnen en ging bij ons aan tafel zitten. Het duurde even voordat ik het doorhad, maar na een optelsom van opmerkelijk gedrag werd het me ineens duidelijk: zij behandelden mijn vriend echt anders op basis van zijn etniciteit. Ze vroegen of hij goed kon dansen, waar hij écht vandaan kwam – Nederland kon het niet zijn –, en namen hem niet serieus als mijn partner. Ze maakten foto’s die ze vervolgens naar